

सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत - महात्मा जोतीराव फुले

प्रा. टी. जी. हापसे.
संशोधक विद्यार्थी
स्वा.रा.तिर्थ म. वि. नांदेड

प्रा. डॉ. शिवाजी एस. पवार
एम.ए.पिएच.डी.
संशोधक मार्गदर्शक
दिगंबरराव बिंदु महा. भोकर जि. नांदेड

महात्मा जोतीराव फुले हे देशाच्या सामाजिक आणि शैक्षणिक इतिहासातील एक आगळे-वेगळे व्यक्तीमत्त्व होते. भारतामध्ये गेल्या अनेक कालखंडापासून वर्षांपासून ज्या शोषित, पिडीत समाजातील लोकांच्या दुःख व दारिद्र्याला आपल्या समाजकार्याच्या रूपाने फुल्यांनी क्रांतीकारक असे कार्य केले. देशातील स्त्री - शुद्रातिशुद्र वर्गाची समग्र सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक चळवळ उभारण्याचे असे ऐतिहासिक काम म. फुल्यांनी केले. हे काम म्हणजे हिंदु संस्कृतीच्या इतिहासातील एका नव्या युगाचा आरंभ होय. खऱ्या अर्थाने ही एका नवक्रांतीपर्वाची सुरुवात होती. देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त होण्याच्या आधी देशामध्ये आधी सामाजिक की, राजकिय सुधारणा हयावर वाद चालू असतांना, भारतातील राजकिय धुरिणांना इंग्रजांच्या रूपात शत्रु दिसत असल्याने त्यांनी स्वाभाविकच राजकिय स्वातंत्र्याला अग्रक्रम दिला. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी राजकिय स्वातंत्र्य मिळविल्यानंतर आता या देशातील प्रश्न सहजच सुटतील असा लोकांचा समज होता. परंतु जस जसा काळ लोटू लागला तस-तसा लोकांचा सामाजिक प्रश्नांच्या बाबतीत भ्रमनिरास होऊ लागला. त्यातून देशामध्ये सामाजिक चळवळी जोर पकडू लागल्या. हयाच सामाजिक क्रांतीसाठीच जणू नियतीने ११ एप्रिल १८२७ रोजी पुण्यामध्ये म. जोतीराव फुल्यांसारख्या क्रांतिकारी सुपूत्राचा जन्म झाला असावा.

इ. स. १८४८ पासून म. फुल्यांच्या सार्वजनिक समाज कार्याची झालेली सुरवात त्यांच्या मृत्यूपर्यंत त्यांचे कार्य अविरत चालत राहिले. त्यांच्या संपूर्ण कार्याचे अवलोकन करताना, त्यांच्या समाजकार्याचे विविध पैलू दिसून येतात.

सामाजिक समतेचे पुरस्कर्ते :-

म फुल्यांनी सार्वजनिक सत्यधर्म स्थापन केल्यानंतर त्या धर्माची तत्वे सांगतांना, त्यांच्या एकंदरित सामाजिक जिवनाचे स्वरूप हया तत्वांमध्ये आपल्याला दिसते. त्यांनी सामाजिक समतेचे तत्त्व पुरस्कृत करताना स्त्री, पुरुष समानतेला अत्यंत महत्वाचे स्थान दिले होते. म. फुले हयाबाबत म्हणतात.

१) स्त्री अथवा पुरुष जे आपल्या सर्वांच्या निर्माण केलेल्या प्राणिमात्रांपैकी मानव स्त्री - पुरुषामध्ये कोणत्याच तऱ्हेची आवड-निवड न करता त्याचे खाणे - पिणे व लेणे - नेसणे याविषयी कोणत्याच प्रकारचा विधीनिषेध न करिता त्यांच्याबरोबर शुद्ध अंतःकरणाने आचरण करितात, त्यास सत्यवर्तन करणारे म्हणावेत.

२) स्त्री अथवा पुरुष जे एकंदर मानव स्त्री पुरुषांपैकी कोणाची आवड-निवड न करिता, त्यातील महारोग्यास, पंगुस व पोरऱ्या मुलांस आपल्या शक्यतेनुसार मदत करतात, अथवा त्याला मदत करणाऱ्यांस सन्मान देतात, त्यास सत्यवर्तन करणारे म्हणावेत.

व्यक्तिस्वातंत्र्य व समता आणि बंधुभाव या तिन मूलभूत मूल्यांचा प्रत्यय ज्या सामर्थ्यसंपन्न स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण होऊ शकेल, अशा जोतिरावांची धारणा होती, म्हणूनच शुद्रादी-शुद्रांच्या हिसबंधास बाधा आणण्याच्या कोणत्याही धोरणास फुल्यांनी नेहमीच विरोध केला.

स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली :-

इ. स. १८४८ हया वर्षी जोतिरावांनी पुण्यामध्ये बुधवार पेठेतील भिड्यांच्या वाड्यामध्ये महाराष्ट्रातील मूलीची पहिली शाळा सुरु केली. त्यांचे हे कार्य त्या काळी एक क्रांतिकारी पाऊल होते. पुण्यामधील सर्व सनातनी मंडळी ह्यांमुळे

फुल्यांच्या विरोधामध्ये गेली. सनातन्यांच्या तत्वानुसार हया शाळा स्थापणेमुळे साऱ्या पुण्यात धर्म बुडाला ! व शिक्षणासारख्या पवित्र कार्यास सगळीकडून विरोध होऊ लागला. हया शाळेमध्ये शिक्षण देण्याचे पवित्र कार्य माता सावित्रीबाई फुले यांनी केल्यामुळे पुण्यातील कर्मठ लोकांनी जोतिरावांच्या वडिलांच्या मनामध्ये, धर्मविरोधी कार्य जोतिराव व सावित्रीबाई करित आहे असे ठसविले. जोतिरावांचे वडिल गोविंदरावांनी म. फुले व त्यांची सहचारिणी सावित्रीबाई हया दोघांनाही घराबाहेर जाण्याची आज्ञा केली. "सत्यासत्यांशी मन केले ग्वाही मानिले नाही बहुमता" असा संकल्प करुन सुखासमाधानास लाथ मारुन फुल्यांनी घराबाहेर पाऊल टाकले. म. फुल्यांचे आद्यचरित्रकार सत्यशोध पंढरिनाथ सिताराम पाटील यांनी हा प्रसंग त्यांच्या म. जोतिराव फुले या चरित्रग्रंथामध्ये सांगितला आहे. म. जोतिरावांनी १८४८ साली रा. जगन्नाथ सदाशिवजी, रा. सदाशिव बळ्ळाळ गोवंडे वगैरे मंडळीच्या साहाय्याने बुधवार पेठेमध्ये एक शाळा काढली. त्यांच्या हया शैक्षणिक कार्याची दखल घेऊन त्यावेळेच बोर्ड ऑफ एज्युकेशनचे प्रेसिडेंट सर आस्कीन पेरी साहेब यांनी फुल्यांच्या या शैक्षणिक कार्यास मदत करण्याची शिफारस तसेच त्यांच्या या कार्यास प्रोत्साहन मिळावे व गौरव व्हावा असे मुंबई सरकारला पत्र लिहिले. त्यांच्या कार्याचा गौरव म्हणुन पुण्यामध्ये विश्राम बाग येथे १८५२ साली सत्कार करुन दोनशे रुपये व शाल दिली होती. हया प्रसंगाची हक्कित त्यावेळच्या एका कविने पोवाड्यांमध्ये सांगितली आहे.

"जोतिबाची ऐका किर्त भिड्यांच्या वाड्यांत, शाळेमध्ये मुली होत्या बहुत ब्राम्हण, शे. वि. प्रभूज्ञात परिक्षेत उतरल्या त्वरीत, गव्हरनर मग येई गाडीत हो शालजोडी बक्षिस हातात हो साहेब मडमांनी दिला मान हो उपकारी आम्ही झाले हो साहेबांनी लुगाडी पागोटे घरी पाठविले, जोतिबांनी वाटुन दिले, जोतिबांचे मुख पाहून कैक मनी धाल, ब्राम्हण अधोमुख झाले, अतिशुद्राचे हित व्हावे हेतु मनाचा, पवाडा ऐका जोतिबांचा "

अशा प्रकारे ज्यावेळी शुद्र-अतिशुद्र लोकांना शिक्षणाचा हक्क इथल्या धर्मग्रंथांनी नाकारला होता. त्यावेळी फुल्यांनी शुद्राद्रिशुद्रांच्या लोकांच्या शिक्षणांबरोबरच स्त्री शिक्षणाचा पाया महाराष्ट्रामध्ये घातला. त्याचा परिणाम आज स्त्रीयांनी राजकीय, शैक्षणिक, सामाजिक अशा विविध क्षेत्रामध्ये घेतलेल्या उत्तुंग भरारीद्वारे आपल्याला दिसत आहे.

अस्पृश्योद्धारक म. फुले :-

भारतीय समाजात हजारो वर्षांपासून धर्माच्या नावाखाली अस्पृश्य वर्गास विद्याअध्ययन करण्याचा हक्क हिरावून घेतला होता. अस्पृश्यांना समाजामध्ये प्राण्यांपेक्षाही खालच्या दर्जाचे जीवन जगण्यास इथल्या धर्म नियमांनी बाध्य केले होते म्हणून त्यांनी अस्पृश्य समाजास विद्या देण्यासाठी इ. स. १८५१ साली पुणे येथे नाना पेठेमध्ये पहिली अस्पृश्य वर्गासाठी शाळा काढली. त्यांच्या या कार्यामुळे पुण्यामधील अच्चवर्णियांमध्ये फुल्यांविषयी विरोधी भावना निर्माण झाली. स्त्रीया व अतिशुद्ध हे त्यांच्या दृष्टी अपवित्र व त्यांना विद्या शिकवीने म्हणजे आधोर पाप ! जोतिरावाच्या या कार्याला पुण्यातील कथीत धर्ममार्तंडांनी विरोध केला व त्यांच्या कार्यास अडसर घालण्याचे अतोनात प्रयत्न केलेत. परंतु फुल्यांनी स्वतः महारमांगवाड्यात जाऊन मुले गोळा करुन शाळेत बसविली. त्यामुळे अल्पावधीतच शाळेत महार-मांगाच्या मुलांची संख्या वाढली. जोतिबांना शाळेमध्ये विद्यादानात मदत करण्यासाठी नेमलेला शिक्षक जेव्हा त्यांच्या विरोधकांनी फुस देवून घरी बसविले, तेव्हा फुल्यांच्या संताप अनावर झाला. म्हणून त्यांनी परकिय ख्रीस्ती मिशन-यासारखे अस्पृश्य बांधवावर प्रेम न करता, हि स्वधर्मीय मंडळी हया वंचीत वर्गाचा द्वेष कशा प्रकारे करते व हा उच्चवर्णिय वर्ग हिंदु धर्माचा शत्रु कसा आहे हे दाखविण्यासाठी त्यांनी एक पाच अंकी नाटक रचून ते दक्षिणाप्राईज कमिटीस अर्पण केले. पण हया कमीतीतील ब्राम्हण मंबरांनी व त्यांच्या वर्चस्वाखाली असणाऱ्या इतर युरोपियन सदस्यांनी हे नाटक प्रसिध्द करण्यास सहमती दर्शविली नाही.

अशा प्रकारे अस्पृश्यवर्गाच्या उधारांसाठी असे क्रांतिकारी कार्य चालत असतांनाच त्यांनी इ.स. १८६८ साली आणखी एक क्रांतिकारी कार्य केले ते म्हणजे पुण्यामध्ये त्यांच्या राहत्या घरी अस्पृश्यांसाठी पाण्याचा हौद खुला केला. अन्यायमुलक अस्पृश्यता नष्ट करुन देशात बंधुप्रेम व समाजसंघटन घडवून आणण्याच्या हेतुने जोतिरावांनी इ. स. १८७३

साली त्यावेळच्या प्रत्येक वर्तमानपत्राकडे असा मजकूर पाठविला की, "जे (शुद्र) अगर कोणीही आपल्या उत्पन्नकर्त्यां मानुन नितीस अनुसरुन व स्वच्छ उद्योगधंदा करण्याचा निश्चय करुन त्याप्रमाणे आचरण करीत आहेत, अशी त्याजविषयी माझी खात्री झाल्याबरोबर मी त्यास केवळ आपल्या कुटुंबातील बांधवाबरोबर समजुन त्याबरोबर अन्नव्यवहार करीन. मग ते कोणत्याही देशांतील असोत" जोतिवारांचा हा मजकूर कोणत्याही वर्तमानपत्रांनी छापला तर नाहीच पण काही वर्तमानपत्रांनी त्यांच्यावर टीका केली. अस्पृष्यांचा उद्धार करण्याचे कार्य जोतिवारांनी विविध मार्गांनी केले. त्यासाठी त्यांनी साहित्याचाही अवलंब केला. गुलामगिरी, ब्राम्हणाचे कसब, जातिभेद विवेकसार, इ. सारखे ग्रंथ प्रकाशित करुन अस्पृष्यांचा प्रश्न जगासमोर ठेवला म्हणूनच बुध्द, कबिरांप्रमाणेच डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी फुल्यांना गुरु मानले होते.

स्त्री-मुक्ती आंदोलनाचे आद्य प्रणेते :-

स्त्री ही माणूस आहे आणि तीला तिचे हक्क मिळालेच पाहिजेत, ही जाणिव स्त्रीयांमध्ये निर्माण होण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता आहे, हा विचार जोतिबांनी केल्यावर स्त्रीयांसाठी प्रथम शाळा निर्माण केली. त्यांचे हे कार्य स्त्रीयांना अज्ञान व गुलामी यातून मुक्त करण्यासाठी मोलाचे ठरले. स्त्रीशिक्षणांबरोबरच त्याकाळी वाट चुकलेल्या विधवा स्त्रीयांच्या मुलांसाठी बालहत्या प्रतिबंधक गृह काढले एवढ्यावरच ते थांबले नाहीत, तर या स्त्रीयांना स्वावलंबी बनवण्यासाठी लहान-सहान कामेही सुरु केली. मनुस्मृतीचा पगडा ज्या समाजावर होता त्या समाजाची अशी धारणा होती की, स्त्री ही बालपणी पित्याच्या धाकात, तरुणपणी पतीच्या, व म्हातारपणी पुत्राच्या धाकात राहिली पाहिजे, ती स्वतंत्र राहण्यास पात्रच नाही, अशा विचारसणीच्या समाजामध्ये स्त्रीची स्थिती सुधारायची असेल तर तीला स्वावलंबी बनविली पाहिजे, असा विचार अमंलात आणणाऱ्या फुले दाम्पत्याला स्त्री मुक्तीच्या सर्वांगीन लढ्याचे आद्य प्रणेतेच म्हणावे लागेल. म. फुल्यांनी सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेनंतर समाजाच्या अनुयायांनी पुरोहितशाही नाकारुन साध्या पध्दतीने हुंडा न घेता कमी खर्चात विवाह लावण्याचे कार्य हाती घेतले होते. असा पहिला विवाह २५ डिसेंबर १८७३ रोजी लावण्यात आला. सावित्रीबाईंच्या मैत्रीण बजुबाई ग्यानोबा निंबणकर यांची कन्या राधा आणि कार्यकर्ते सिताराम जबाजी आल्हाट यांचा हा विवाह झाला होता. तसेच ४ फेब्रुवारी १८८९ रोजी वयाच्या १६ व्या वर्षी आपल्या दत्तक पुत्राचा विवाह ही याच पध्दतीने केला. हा भारतातला आधुनिक काळातला प्रथम आंतरजातीय विवाह होता, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती वाटणार नाही अशा पध्दतीने विवाह करणाऱ्या नवऱ्या मुलाने स्त्री शिक्षणाची व स्त्रीयांना समान हक्क देण्याची प्रतिज्ञा घेत असे.

स्त्रीमुक्तीच्या त्यांच्या या कार्यामुळेच त्यांना स्त्रीमुक्तीचे आद्यप्रणेते म्हणावे लागेल.

म. जोतिराव फुल्यांनी त्यांच्या संपूर्ण आयुष्यभर समाजातील वंचित, शोषित, पिडीत घटकांसाठी आपला देह झीजविला म्हणूनच आधुनिक भारतातील थोर प्रज्ञावंत, समाजसुधारक भारतीय घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी फुल्यांना गुरु मानून त्यांचा "शुद्रपूर्वि कोण होते?" हा त्यांचा क्रांतिकारक ग्रंथ अर्पण केला. अर्पणपत्रीकेत बाबासाहेब म्हणतात, "ज्यांनी हिंदु समाजातील कनिष्ठ वर्गांना, ते उच्च जातीचे गुलाम आहेत, याची जाणिव करुन दिली आणि परकिय सत्तेपासुन स्वातंत्र्य मिळविणे यापेक्षा सामाजिक लोकशाहीची प्रस्थापना करणे जास्त मुलगामी आहे. असा मुलमंत्र घरोघरी पोहचविला, त्या म. फुले या आधुनिक भारतातील, सर्वश्रेष्ठ अशा शुद्रास हा ग्रंथ सादर अर्पण."

म. फुलांच्या सामाजिक कार्यामुळेच त्यांना सामाजिक क्रांतीचे अग्रदुत म्हणून त्यांचे इतिहासामध्ये अग्रस्थान आहे.

संदर्भसूची :-

- १) डॉ. आंबेडकर, भि.रा., शुद्रपूर्वि कोण होते ?
- २) नरके हरि (संपा) म. फुले शोधाच्या नव्या वाटा, मुंबई - प्रधानसचिव, उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग म. शासन २००६.